

Хомяк О. Є.,

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, м. Харків

ОБЕРЕГОВА ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

У статті проаналізовано оберегову лексику та фразеологію родильної обрядовості українців. Евфемістичний характер оберегової лексики виявляється шляхом порівняння відповідних назв із тією номінацією, яка в контексті української культурної традиції усвідомлюється як основна, пряма назва денотата. Ознаками денотатів, які можуть використовуватися для евфемістичного називання, зокрема для назв родильної обрядовості, є зовнішній вигляд, особливості функцій, фізичний стан тощо. Найбільшу евфемістичну силу мають номінації, виражені особовими та вказівними займенниками.

Ключові слова: оберегова лексика та фразеологія, евфемізм, вторинна номінація, родильна обрядовість.

В статті проаналізована оберегова лексика та фразеологія родильної обрядовості українців. Евфемістичний характер оберегової лексики виявляється шляхом порівняння відповідних назв із тією номінацією, яка в контексті української культурної традиції усвідомлюється як основна, пряма назва денотата. Признаками денотатів, які можуть використовуватися для евфемістичного називання, наприклад, для назв родильної обрядовості, є зовнішній вигляд, особливості функцій, фізичне состояние і т.д. Саму найбільшу евфемістичну силу мають номінації, виражені особовими та вказівними займенниками.

Ключевые слова: обереговая лексика и фразеология, эвфемизм, вторичное наименование, родильная обрядовость.

The guard vocabulary and phraseology of maternity rite of Ukrainians are analysed in the article. Euphemistic character of guard vocabulary reveals itself by comparing of the corresponding names to that nomination that in the context of Ukrainian cultural tradition is realized as the basic, direct name of the denotatum. Appearance, features of functions, physical condition and so on, and so forth are the signs of denotatum that can be used for the euphemistic nomination, in particular for the names of maternity rite. The nominations expressed by the personal and demonstrative pronouns have the most euphemistic force.

Key words: guard vocabulary and phraseology, euphemism, renomination, maternity rite.

Родильна обрядовість – складова сімейної обрядовості, що є сукупністю звичаїв та обрядових дій, спрямованих на створення сприятливого психологічного настрою для породіллі, прийому родів та уберігання жінки й немовляти від усього злого, забезпечення їм міцного здоров'я, щасливого подальшого життя. Для цього у народі використовувалися різні типи апотропеїв – дії, предмети, слова та тексти, причому вербальним оберегам надавалася чи не найбільша роль. Означена тема ще не стала предметом спеціального розгляду українських мовознавців. На сьогодні в основному є праці етнографічного та лінгвогеографічного характеру, зокрема слід назвати роботи П. Чубинського [11], А. Малинки [7], А. Онищука [8], М. Гаврилюка [3], Н. Заглади [5] та інших. Значна увага родильним оберегам відводиться в історико-етнографічних дослідженнях “Гуцульщина” [4], “Бойківщина” [2], в етнолінгвістичному словнику “Славянские древности” [9]. Мета нашої статті полягає в тому, щоб на матеріалі численних етнографічних досліджень і фольклорних матеріалів, словників різного типу виділити й описати вербальні обереги родильної обрядовості українців (апотропеїчну лексику та фразеологію, пов’язану з вагітною жінкою та немовлям).

Родильна обрядовість, зокрема назви на позначення вагітності, родів, новонародженого у народній традиції підлягали табуванню, оскільки вважалося, що і породіллі, і немовля знаходилися у порубіжному стані між “тим” і “цим” світом. Звідси поява численних оберегових номінацій, більша частина яких є евфемістичними назвами (*така, вона у кут упаде, зламала ногу*). Для називання, зумовленого дією табу, характерна така тенденція: чим меншою значущістю є ознака референта, тим більша ймовірність, що саме вона буде покладена в основу внутрішньої форми слова евфемістичної номінації. Прагнення мовців позначити об’єкт, не виділяючи при цьому його ані головних, ані другорядних ознак, приводить до актуалізації десемантизованих слів – вказівних, особових займенників. Згідно з цим, уважаємо, що найбільшу оберегову силу мають такі назви на позначення вагітної жінки, як: *така* [8, с. 140], *вона* [8, с. 140], *ходить такою* [11, с. 141] у *такім ділі* [2, с. 23], *вона у кут упаде* [4, с. 34], *на таких порах бути* [11, с. 140] тощо. Порівняймо з назвами інших табуваних істот в українській мові: *таке, воно* (на позначення дитини), *такий* (на позначення чорта, вовка), *така, вона* (на позначення хвороби). Зауважимо, що такий спосіб творення оберегових назв властивий більшості слов’янських і неслов’янських мов [9].

Непрямі назви на позначення вагітної жінки, як правило, характеризують: **1)** фізичний стан породіллі, типові дії: *“ізьлігла”* [2, с. 97], *“поліжниця”* [2, с. 97], *“зламала ногу”* [2, с. 97], *“упала з печи”* [2, с. 97], *“чельїд упала в кут”* [2, с. 97]; **2)** ознаку зовнішнього вигляду: *“важка”* [4, с. 140], *“груба”* [2, с. 97], *“калюхата”* [1, с. 215], *“кілюхата”* [4, с. 15], *“огрядна”* [4, с. 16], *“огрядна”* [4, с. 16], *“товста”* [3, с. 8], *“тягітна”* [4, с. 140] *“тяжка”* [4, с. 142], *“черевата”* [2, с. 97]. На нашу думку, чи не найбільша кількість евфемістичних оберегових назв на позначення вагітної утворилося на основі саме цих семантичних моделей. Як зауважують науковці, назви *груба, огрядна, черевата, важка (тяжка)*, а також назви із коренями т’яг-, т’яж-, ваг-, важ-, мотивовані зовнішнім виглядом жінки; крім того, можливо евфемізми, пов’язані зі словами *тяжко, важко* можна пояснити не тільки великим розміром і вагою вагітної жінки, а й труднощами, що стосуються процесу виношування дитини [1; 3; 8; 9; 11]. Зазначені вище назви зустрічаються практично в усіх регіонах України. До цієї групи належать й аналітичні номінації типу *“ходить з животом”* [10, с. 192], *“носити живіт”* [10, с. 8], *“мати жи-*

віт до носа" [10, с. 192], "*живіт носа підпирас*" [10, с. 192], "*живіт до носа не дістане*" [10, с. 192], "*глобус носити*" [10, с. 192] (*ковтнути, проковтнути, з'їсти*), "*сарай з пристройкою*" [10, с. 192], "*дуже накачана*" [10, с. 192], "*вишенька пузата*" [10, с. 6], "*надута на життя*" [10:6]; "*гарбуза проковтнути*" (*з'їсти*) [10, с. 192], "*шар ковтнути*" [10, с. 192], "*кавуна з'їсти*" [10, с. 192]; 3) присутність іншого – дитини: "*самодруг*", "*ходить самодруг*" [10, с. 192], "*несама*", "*мати за поясом*" [67, с. 192], "*непорожньою ходити*" [10, с. 192], "*понести дитину*" [10, с. 192], "*ходить дитиною*" [10, с. 192], "*ни сама с собою*" [10, с. 192]; 4) Божу благодать: "*Бог дав гаразд*" [10, с. 95], "*Марія дала*", "*при надії бути*" [10, с. 90] тощо.

Серед аналізованих назв виділяємо кілька типів номінацій на позначення вагітної жінки залежно від людського ставлення до неї, тобто впливу суспільної думки: 1) негативне (стати вагітною поза шлюбом): "*вітром підвіяло*", "*сквозняком продуло*". Замінники цього типу вживаються з метою запобігти комунікативному конфлікту, оскільки сам факт такої вагітності викликає осуд; 2) лагідне, ніжне ставлення оточення, якщо вагітність сталася у шлюбі: "*вишенька пузата*".

Серед вербальних оберегів, пов'язаних із позначенням дитини виділяються як прямі номінації ("*дитя*", "*ляля*", "*маля*", "*мале*", "*маленя*"), так і вторинні, що в свою чергу можна поділити на дві групи. До першої групи зараховуємо назви дітей за віком: "*сонечко*", "*пташеня*", "*птася*", "*ластівка*", "*квіточка*", "*котик*", "*горобчик*", "*ціпка*". Такі назви не є апотропеїчними. До другої групи належать евфемістичні оберегові назви, що мають як яскраво виражену апотропеїчну семантику ("*воно*", "*таке*", "*ненасвітня*" [4, с. 206], "*нове життя*" [4, с. 139], "*нове народження*" [4, с. 139], "*побачило се*" [4, с. 139]), так і ті, що є стертими евфемізмами (*голопуцьок*). Зокрема, унікальністю вторинної номінації вирізняється лексема "*голопуцьок*", поширена в надбужьких говірках (варіанти: "*голопуз*", "*голопузя*", "*голопузь*", синоніми: "*пуцьверинок*", "*пуцьвірінок*"). Первісно "*голопуцьок*" – складне утворення з основ прикметника *голий* та іменника *пуцька* (чоловічий статевий орган). Найпоширеніші деривати – "*голоцванок*", "*голопуцьок*", "*голоццьок*". Ці назви переважно стосуються немовлят. Відомо, що вказівка на статевий орган здавна виконувала обереговий характер [9].

Надзвичайно цікавими є, на нашу думку, евфемізми на позначення процесу народження і немовляти, пов'язані з дієсловами: "*знаходиться*", "*найшлося*": "*знайшлося дитя*", "*дитина нашлась*", "*знайшли в куцах*" [10, с. 193], "*знайшли у капусті*" [10, с. 193], "*знайшли в буряках*" [10, с. 193], "*знайшли у траві*" [10, с. 193] та "*послати*", "*дати*", "*скинути*": "*Марія дала*" [10, с. 193], "*бусько приніс*" [10, с. 193], "*Бог послав*" [10, с. 193], "*Бог скинув*" [10, с. 193], "*Бог з неба камінчика кинув*" [10, с. 193], "*з неба впав*" [10, с. 193]. На Чернігівщині, – як зауважує С. Толстая, – існує дієслово *знайтись, знаходиться* в значенні "родитися, народитися" [9, с. 232]. У Словнику української мови за ред. Б. Грінченка до дієслова *знаходити* подається вислів *знайти дитину* зі значенням "народити дитину": "А її уже й не турбую, моєї бідної Катрусі, щоб уже благополучно знайшла", а для дієслова *находити, знаходиться* подається одне зі значень "народитися": "Хлопчик *найшовся* у них".

На нашу думку, аналітичні назви, що стосуються народження дитини, можна об'єднати в три основні групи, у яких типологічну роль відіграють назви: 1) флори; 2) фауни; 3) просторових (об'єктних) сфер, де "*знайшли*" новонародженого. Флора (дерева, кущі, городня чи польова рослинність) представлена найчисленнішими прикладами: "*знайшовся у вишеньках*" [10, с. 194], "*знайшли у вишняках*" [10, с. 194], "*знайшли в гарбузах*" [10, с. 194], "*знайшли у картоплі*" [10, с. 194], "*знайшли у кукурудзі*" [10, с. 194], "*знайшли у моркві*" [10, с. 194]. Це пов'язано з тим, що поява дітей на світ часто збігалася "з моментом весняно-літнього пробудження природи" [10, с. 194].

Менш уживаними є маркери фауни (птахи і тварини). Так, формула "*дітей приносить лелека*" вважається однією з найуживаніших. Відомо, що лелека в народній традиції є святим птахом, а уявлення про його зв'язок з народженням дітей поширене, зокрема, в Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Чехії та інших країнах [див.: 9, с. 96-100]. Лелека витягає немовлят із болота, з моря, приносить у корзині, кидає в дім через димохід. Дитину слід чекати там, де кружляє лелека. З інших пернатих у подібних сполуках згадуються *журавель, гуси, пташка*. Дуже часто вживається в народі й русифікована назва *аїст*: "*аїст приніс*" [10, с. 194], "*аїст упустив*" [10, с. 194], часом з нарощенням – "*аїст приніс на крилах*" [10, с. 194], "*аїст приніс з теплих країв*" [10, с. 194]. Менше аналітичних одиниць з назвами тварин: "*зайчик у капусті знайшов*" [10, с. 194], "*дітей знаходять у капусті, а в капусту їх приносить зайчик*" [10, с. 194]. На нашу думку, це пов'язано з ідеєю плодючості.

Просторові та об'єктні сфери, де знайшли новонародженого, де він перебував, хто його знайшов – магазин, поле, колодязь; цигани, дядько тощо). В аналітичних оберегових номінаціях іменні компоненти-локуси найчастіше пов'язуються з дієсловами *купити* ("*купили в іграшковому магазині*" [10, с. 194], "*купили на базарі*" [10, с. 194]); *знайти* ("*на дорозі знайшли*" [10, с. 194], "*в аптеці знайшли*" [10, с. 194]); *сидіти* ("*у гнізді сидів*" [10, с. 194]); *витягти* ("*витягли з колодязя*" [10, с. 194]); *виловити* ("*у Донці виловили*" [10, с. 194]). До цього слід додати, що практично всі предмети-об'єкти в народній традиції наділялися магичними властивостями, які метонімічно переносилися на дотичні об'єкти. Наприклад, локус *гніздо* ("*у гнізді сидів*") здавна виконував функцію оберега, а отже, під його захистом перебувала й дитина.

На нашу думку, серед наведених вище аналітичних лексем уживаються як назви, що мають виразно обереговий характер ("*воно*", "*таке*", "*ненасвітня*", "*Марія дала*", "*Бог послав*"), так і номінації пізнішого походження, трансформовані, утворені за моделлю давніх магичних евфемізмів ("*в аптеці знайшли*", "*купили в іграшковому магазині*", "*купили на базарі*").

Отже, вербальні обереги родильної обрядовості представлені окремими лексемами, стійкими словосполученнями, в основі яких лежать константні для української міфології та християнства апотропеїчні образи та уявлення.

Література:

1. Богдан С. Назви дітей у західнополіських говірках / С. Богдан // Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 134-139.
2. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 238-241.
3. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. Гаврилюк. – К. : Наук. думка, 1981. – 279 с.
4. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наук. думка, 1987. – 472 с.
5. Заглада Н. Побут селянської дитини / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – К. : ВУАН, 1929. – Т. 1. – 180 с.
6. Кузеля З. Матеріали українсько-руської етнології. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Зенон Кузеля. – Львів, 1907. – 144 с.
7. Малинка А. Родины и крестины / А. Малинка // Киевская старина, 1898. – № 5.
8. Онищук А. З народного життя гуцулів. Родины і хрестини та дитина до шостого року життя / А. Онищук // МУЕ. – Львів. – Т. 15, 1912.
9. Славянские древности: этнолингв. слов. : В 5-ти томах / [ред. Н. И. Толстой]. – М. : Международные отношения, 2004. – Т. 1-3.
10. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.
11. Чубинський П. Мудрість віків: укр. народознав. у творч. спадщині П. Чубинського / П. Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995. – 222 с.